

Osmanlı Liberallerinde Toplum ve Demokrasi Anlayışı

Haluk Alkan - Atila Doğan

Liberal Düşünce, Cilt 15, Sayı: 57 - 58, Kış - Bahar 2010, s. 69 - 93

Giriş

Osmanlı liberal düşüncesi üzerinde, bu düşüncenin dinamikleri, yaklaşım farklılıkları ve Türkiye Cumhuriyetine tarihsel ve güncel anlamda yapmış olduğu etkilerle ilgili çalışmalar sınırlı sayıdadır. Yapılan çalışmalarda da düşünce analizinden çok zamanın siyasal ortamı içinde almış oldukları konum ya da kişiler bazında düşüncelerin aktarılması öne çıkartılmaktadır. Bu olgudan hareketle çalışma, Osmanlı liberal düşüncesinde toplum ve demokrasi konuları üzerindeki başlıca yaklaşım farklılıklarını belirlemek ve bu farklılıkların özellikle demokrasiye bakış yönüyle sonuçlarını analiz etmek amacındadır. Çalışmada önemli gördüğümüz iki yaklaşım ele alınmaktadır. Bunlardan ilki Ulûm-u İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası çevresinde dile getirilen görüşlerdir. İkinci yaklaşım ise daha çok Prens Sabahaddin'in kişiliğinde öne çıkan ve örgütsel olarak Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti tarafından ileri sürülen düşüncelerdir. Çalışmada öncelikle her iki yaklaşım ayrı ayrı kendi düşünsel bütünlükleri içinde ele alınmakta, daha sonra toplum ve demokrasiye ilişkin yaklaşımlarındaki benzerlik ve farklılıklar karşılaştırılmaktadır.

Osmanlı Liberalizmi İçinde Ulûmu İçtimaiye Mecmuası ve Etkileri

Ulûm-u İktisadiye ve İçtimâiye Mecmuası (UIİM), Osmanlı liberal düşüncesinin, Batıdan etkilenme biçimini de ortaya koyan felsefi ilk liberal düşünce dergisidir.¹ Der-

Bu makale hakem incelemesinden geçmiştir

¹ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul, 1992, Üçüncü Baskı, s. 159-161; Necmettin Doğan, *The Origins of Liberalism and Islamism in the Ottoman Empire (1908-1914)*, Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophie am Institut für Soziologie, Fachbereich Politik- und Sozialwissenschaften der Freien Universität Berlin, 2006, p. 174-178; Tefik Çavdar, *Türkiye'de Liberalizm (1860-1990)*, İmge, Ankara, 1992, s. 141-144; Deniz Karaman, "Ulûm-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası", *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, Mayıs 2004, s. 28 (1).

gi, monarşik rejime son veren, Osmanlı meclisinin yeniden toplanmasını sağlayan, Osmanlı Devletinde çeşitli fikir akımlarının ve siyasal hareketlerin örgütlenme ve mücadelelerine sahne olan İkinci Meşrutiyet koşullarında 1908 yılında çıkartılmaya başlanmıştır. Derginin kurucuları olan Ahmed Şuayib, Mehmed Cavid ve Rıza Tevfik, ekonomik liberalizmi, Comte pozitivizmi ve Spencer'in sosyal evrimci görüşleri ışığında ve seçkin bir siyaset anlayışı içinde yorumlamış kişilerdir.² Bu açık bir biçimde Derginin ilk sayısında yayınlanan programda kendini göstermektedir. İki kısımdan oluşan programın ilk bölümü ekonomik liberalizmin savunmasına ayrılmıştır. Bu kısımda medeniyet tarihinin son döneminde siyasî tartışmaların, toprak konusundaki çekişmelerin yerini şiddetli iktisadî çatışmaya bıraktığı ve devletlerin birbirleri ile ilişkilerini bu açıdan şekillendirdikleri, bunun sonucu olarak tüccar ve sanatkâr ülkelerin, henüz iktisadî olarak gelişmemiş, hâlâ rehavet ve atalete dayalı dönemlerin bakış açısı ile hareket eden diğer ülkeleri etkileri altına almak için etkili iktisadî yöntemlere başvurdukları belirtilmektedir. Kurucular bu noktadan hareketle, derginin öncelikli amaçlarından birinin, bu yöntemleri izleyerek kısa zamanda gelişme göstermiş ve İngiltere gibi fitraten, mevkîan tacir bir milleti bile düşündürecek kadar mühim olan bir muvaffakiyeti gerçekleştirmiş olan Almanya örneğinde olduğu gibi, gelişmenin nedenlerini açıklamak olduğunu belirtmektedirler. Yine uluslararası ticaret konusunda bu ticaretin her türlü *gerçeğe dayanmayan engellerden* bağımsız olarak gerçekleştirilmesinin, iktisadın bir temel kuralı, *bir kanunu olarak* savunulacağını altı çizilmektedir. İkinci kısımda ise, August Comte ve Le Play'in toplum bilimi konusunda kurdukları ekollerin son dönemde oldukça ilerlediği ve artık hemen her konu ve soruna müşfik bir eğitim yöntemi ile müdahale edebilecek konuma geldiği belirtilmektedir. Bu ekoller, felsefe, tarih, hukuk, ahlâk, terbiye ve sanat hakkındaki insanlık bilgisini tamamen değiştirerek, büsbütün başka ufka doğru yöneltmekte ve yeni bir düşünce sistemini şekillendirmektedirler.³ Toplum bilimi gelişmiş ülkelerde oldukça belirleyici bir konum edinmiştir. Artık devlet adamlarının reform ve yeniliklerinde bu bilimin verilerinden yardımcı olarak yararlanmadıkları takdirde sağlıklı bir şekilde politika belirleyemeyecekleri genel kabul görmektedir. Buradan hareketle kurucular, sosyoloji biliminin verileri ışığında bir toplum ve siyaset anlayışı, ekonomik liberalizmin şekillendirilmesinde de anahtar bir yöntem olarak ele alınacağını belirtilmektedirler.

Bu düşünsel arka plana sahip olan Derginin önde gelen yazarlarının toplum ve demokrasi görüşlerini aşağıda daha ayrıntılı bir şekilde ele almaya çalışacağız.

² Atıla Doğan, "Ulûm-u İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası'nda Liberal Anlayış", *Liberalizm, Modern Türkiyede Siyasî Düşünce* 7, Derl. T. Bora - M. Gültekingil, İletişim, İstanbul, 2005, s. 81.

³ Ahmet Şuayib, Rıza Tevfik, Mehmet Cavid, "Mukaddime ve Program", *Ulûm-u İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*, Cilt 1, Sayı 1, 15 Kanun-u Evvel 1325, s. 9.

Toplumsal Tekâmül ve Seçkin Hürriyet Anlayışı

Osmanlı liberal düşüncesinde, özellikle UİİM yazarlarınca, toplumsal hayat ve onu inceleyen *ilm-i hayât-ı ictimâî*, birtakım temel yönlendirici kanunların varlığının kabul edilmesiyle anlamlandırılmakta, toplumsal hayat ve yapılar, biyolojik hayat ve organlar ile bağlantılandırılarak açıklanmaya çalışılmaktadır. Onların düşüncelerinde insan belirleyici bir unsur değil, toplumsal kanunların yönlendiriciliği altında hareket eden bağımlı bir varlıktır. *Kabiliyet-i ictimâîyye* (toplumsal yetenek), insanların kitleler hâlinde bir araya gelerek bir birlik oluşturmaya yönelen temel eğilimleri ifade etmekte kullanılan esas yönlendirici unsur olarak kabul edilmektedir. Topluluk hâlinde hareket etme eğilimi insana özgü özelliklerden kaynaklanan bir olgu değildir. *Kabiliyet-i ictimâîyye* toplumsal hayatta, canlıların sinir sisteminin vücut üzerinde oynadığı role benzer bir işlev görür. Sinir sistemi bir organın hareketini nasıl tesis, sevk ve idare ediyorsa, benzer şekilde *kabiliyet-i ictimâîyye* de toplumsal birimin görev benzerliğini, organizmaya katılımını tesis ve tanzim etmektedir. Bir toplumu oluşturan birimler arasında mutlak anlamda bağımsızlık tasavvur edilemez. Organizmada olduğu gibi toplumda da, o topluluğu oluşturan birimler arasında ortak bir ilişkinin varlığı söz konusudur. İşte bu ilişkinin niteliği ve derecesi toplumsal yeteneğin düzeyini belirler. Başka bir ifade ile *kabiliyet-i ictimâî* toplumsal ilişkilerin artması ve farklılaşması ölçüsünde gelişme gösterir. Aynı kuralara bağlı olarak tekrarlana tekrarlana toplumsal birimler, bu arada insanlar arasında uyumlu bir biçimde teşekküle eğilimli bir hâle gelir. Dergisinin önde gelen yazarlarından Bedi Nuri bu durumu şu şekilde açıklamaktadır:

“... âlem-i ictimâîyyedeki tekevvün tekâmül ve teşekkül veya taazzuv, âlem-i hayatiyedekide “kanun-u hayâte” tâbî’dir.

... Bu hal tıpkı tıpkısına hayât-ı ibtidâîyye-i uzviyete benzer ki orada her şey tagaddinin hâdisât-ı hikemiyye ve kimyeviyesine ric’at ettiği gibi hayât cem’iyyât-ı ibtidâîyyede de bütûn vezâif-i tagaddî ve muhâfaza-i hayâtan ibâret bulunur. Ancak muahharen ve müteâkıben ve tehâlûfât ve mübâyenât-ı müteaddide ve in’ikâsât-ı kesire ve mertebe sâikasıyledir ki ilk evvel muhâfaza-i cins insiyâkî, ya’nî kütellerin/kitlelerin sevk-i tabiisi tesmiye olunan vazife-i tahaffuziye, ve muahharen hissiyât-ı ictimâîyyeyi, fikr-i umûmiyî, vicdân-ı ictimâîyyeyi, âdâtı, teâmülû, an’anâtı, ahlâkı ve kavânîni tevlid eden hassâsiyet-i müctemia ve içtimâîyyenin tezahür ve infilâkını müşâhede edebiliriz.”⁴

Kabiliyet-i ictimâîyye canlıların içinde yaşadıkları toplumların işlevleri ve ortak ilişkilerinin tümünü içeren bir kavramdır. Toplumsal ilişkilerin sonucunu, bütünlüğünü ve birikimini oluşturur. *Kabiliyet-i ictimâîyye* toplumun o günkü gelişmişlik

⁴ Bedi Nuri, “*Kabiliyat-i İctimâîyye*”, *Ulûm-u İktisadiye ve İctimâîye Mecmuası*, Cilt 2, Sayı 7, 1 Temmuz 1325, s. 325-326.

düzeyle orantılıdır. Bir toplumda, o toplumun gelişmişlik düzeyinin üstünde bir düşünce ortaya çıkamaz, çıksa da tepki çeker ve uygulama imkânı bulamaz.

Toplumsal gruplar ve bireyler arasındaki farklılaşmanın nedenleri de dışsal etkenlerdir. Canlı bir organizma, farklı etkenlerin onun hayatı üzerinde meydana getirdiği etkilerden başka bir şeyi hissedemez. O hâlde farklılaşmayı doğuran temel neden dış etkilere dir. Sürekli etkinin doğurduğu uzmanlaşma ve bunun oluşturduğu birikim, en basit yapıdan, en üst, en soyut fikirlere varıncaya kadar bütün görevini ve düzeyini düzenler ve oluşturur. Çevrenin insanlar üzerindeki etkisi aynı olmakla birlikte, insanlar farklı özelliklere, huylara sahip bulduklarından, bu etki bir farklılaşma doğurur. Bu farklılaşma içinde insanların etkiye vermiş oldukları tepkiler arasında da bir benzeşme oluşur. Bu tepkiler içinde genel kabul görenler tekerrür ede ede bir birikim oluştururlar. Toplumsal yeteneğin dayandığı birikim budur. Tekerrür, kabiliyeti doğurur ve kendini en açık biçimiyle hayvan topluluklarında gösterir. Tekerrür olgusu hayvanlar âleminde oluşan kabiliyetin (hayvanların doğasında huy ve kabiliyet aynılığı olmadığından) istikrarlı, değişken olamayan bir yapıda çıkmasına neden olur. Oysa insandaki uyum yeteneğinin düzeyi ve sahip olduğu akıl gibi diğer meziyetler nedeniyle çevrenin etkisi istikrar değil, sürekli bir değişim, farklılaşma ve yenilenme sürecini ortaya çıkarır. Bu sayede teamüller gelişir, medeniyet olgusu doğup, farklılaşır gelişme gösterir. Bu bir toplumsal tekâmül sürecidir.

Çevre şartlarında meydana gelen değişimler toplumsal tekâmülün dinamiğini oluşturur. Tekâmül farklılaşmaya dönüktür. Bu da kabiliyet-i ictimâiyeyi şekillendirir. Toplumsal yapıyı, ahlâk ve duyguları belirleyen de kabiliyet-i ictimâiyedir. Manevîyat ya da ahlâk insanların duygu dünyalarını şekillendirmez. Bireylerin birbirlerine karşı bağılıkları, ilişkisi ve aralarındaki iş bölümü canlılar âlemindeki tekâmülde olduğu gibi, toplumsal tekâmül için de elzemdir. Organizmanın beslenme, üreme ve büyüme süreçleri öyle aşamalar oluşturur ki, bu süreçlerin zorunluluğu inkâr edilemez. Topluluklar için de aynı durum söz konusudur. Toplum bireylerinin beslenmesi, büyümesi ve aralarındaki işbölümünün gelişmeleri bir süreç içinde açık aşamalar hâlinde gerçekleşir. Bu şekilde onlar sosyoloji bilimini toplumsal tekâmül sürecine indirgemekte, toplumsal hayatı önceden kestirilebilir hedeflere yönelmiş bir organizma olarak ele almakta ve tüm bu çerçeveyi materyalist bir temele dayandırmaktadırlar.

Asaf Nefi, toplumsal tekâmül olgusunu canlılar âleminde yaşanan hayat mücadelesinin bir sonucu olduğu görüşündedir. Hayat mücadelesi hayvanlar, bitkiler ve her düzeydeki toplum için geçerli bir olgudur. Her varlık hem kendi hemcinsleriyle hem de yaşadıkları ortamla mücadele etmek zorundadır. Asaf Nefi bu gerçekliği bilimsel anlamda tanımlayan ve sosyal hayata yansıtan Bufon, Darwin ve Malthus'u özellikle anmaktadır. Toplumsal hayatta yaşanan rekabetin nedeni gıda ve kaynakların sürekli olarak eksilmesidir. Öncelikli olarak, bu rekabette daha iyi bir konum edinmek, sonrasında ise herkesin elde ettiği konumu korumak için rakipleri ile

yapmış olduğu mücadele gelmektedir. Bu iki olgu toplumsal rekabeti şekillendirir. Mücadele olmasaydı medeniyet doğmaz, bu yolda bir ilerleme mümkün olmazdı. İnsanların ve toplumların birbirleri ile konumlarını muhafaza etmek amacıyla giriştikleri mücadele toplumun medeniyete doğru ilerlemesini mümkün kılmaktadır. Bu çerçevede toplumun tarihsel gelişimine dört şey etki etmektedir. Kişinin ve gelecek nesillerin bekâsı için cihâd-ı hayât; daha iyi bir konum edinebilmek için kişisel rekabet; daha ayrıcalıklı bir konum elde edebilmek amacıyla sınıflar arasındaki mücadele; son olarak seçkin sınıfların daha büyük yararlar elde edebilmek amacıyla birbirleri ile veya diğer toplumsal gruplarla giriştikleri mücadele. Bu dört temel etken gerçekte birer hayat mücadelesi türüdür. Mücadelede başarılı olanlar *düşünsel gelişimde* de diğerlerine üstünlük sağlarlar.⁵ Hayat mücadelesi görüldüğü gibi çok çetin bir mücadeledir. Ancak bu sert mücadeleden insanlığa faydalı birçok buluş ortaya çıkmıştır. Asaf Nefi, hayat mücadelesinden kaynaklanan tekâmülün zorunlu bir olgu olduğunu, ilerlemeyi getirdiğini kabul etmekle birlikte, bütün bu sürecin insanlara mutluluk getirmediği görüşündedir. Toplumsal tekâmül eşitsizlik doğurmaktadır. Bu giderek toplumda eşitsiz iki grubun oluşmasına neden olmaktadır. Öngörü sahibi, seçkin, aynı zamanda azınlık bir sınıf ile, çoğunluğu oluşturan, bu anlamda baskı gücünü elinde tutan, buna karşılık gerçeği ayırt etme yeteneği sınırlı olan “ekseriyet zulmet-i ama”.

“Körler dâimâ sefâlet-i beşeriyeyi icâbât-ı hayâtiyyeden addederek mevkilerini ıslah çaresini bulmadılar. Halbu ki nur-u basardan müstefit olanlar camaât-i sefileninkinden daha vasi’ bir ufku der-âguş ederek beşerin şerâit-i ictimâiyyesini ta’dil ve ıslaha çalıştılar. İşte Eflatun, Tomas Morus, Kamparella ve Karl Markos!...”⁶

Seçkin azınlık karşısında ufku dar çoğunluk ikilemi, UİİM yazarlarının demokrasiye bakış açılarının anlaşılmasında anahtar bir unsurdur. Rıza Tevfik’e göre, toplumsal tekâmül eşitlikten farklılaşmaya doğrudur. Dolayısıyla eşitlik olgusu, toplumsal tekâmüle paralel olarak değişik anlamlar kazanmaktadır. Tevfik, zenci topluluklardaki insanların birbirlerine olan benzerliklerinden, buna karşılık medenî milletlerdeki insan tipleri arasındaki farklılaşmadan uzun uzadıya bahseder. Ona göre, “İnsan cinsinin kıhfini müşâhede ve mütalaa edersek, tekmil-i zencilerin kafasını birbirine müşâbih buluruz. Hâl-bu-ki medenî bir kavmin mezarlığından kafalarını toplasak, aralarında şekil ve cesametçe pek mühim farklar görülür.”⁷

“Tekâmül demek, basit bir kütlelin yavaş yavaş ve mahza tesirât-ı hariciye ile veyahut intikal-i irsi sayesinde haiz olduğu istidâdâtın yine hârici avâmil sebebi ile inkişafı yüzünden basit iken mürekkebe olması ve vezâifinde de taksim-ul a’mâl husule gelmesidir. Asıl meselemizde de bu hakikatin suret-i tecellisini

⁵ Asaf Nefi, “Mücadele-i Hayatiye ve Tekamül-ü Cemiyet”, *Ulûm-u İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*, Cilt 2, Sayı 8, 1 Ağustos 1325, s. 455-460.

⁶ Asaf Nefi, *agm*, s. 472-473.

⁷ Rıza Tevfik, “Hukuk-u Esasiyeye Medhal”, *Ulûm-u İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*, Sayı 16, 1 Nisan 1326, s. 552.

mütâlaa edince görürüz ki cemâat-ı beşeriyye, vaktiyle basit ve her nokta-i nazardan teşekkülât-ı ictimâiyyece yeknesak ve mütecânis olduğu hâlde yavaş yavaş bazı teşkilât-ı dâhiliye belirmeye başlıyor. Ve en evvel hâkimiyet ile mahkûmiyyet ya'nî hükûmetle ahâli sınıfı teşekkül ve temâyüz ediyor. Ondan sonra da sunûf-u muhtelif vücuda gelerek, tüccâr ve sanatkârlar peyda oluyor ve onların arasında da tekrar teşa'ubât husûle geliyor."⁸

Bu nedenle O, medenî bir toplumun temelini eşitlik fikri ile açıklayan, insanların arasındaki farklılıkları görmezden gelip, onları eşit kabul eden tüm görüşlere karşı çıkar. Benzer şekilde Ahmet Şuayib, çağındaki siyasal ve sosyal olayların yanlış değerlendirilmesinin temelinde eşitliği öne çıkararak ve insan doğasını iyi kabul eden yaklaşımlar yatmakta olduğunu belirtir. Şuayib'e göre, Bütün kötülükler toplumdan gelmektedir düşüncesi Avrupa'da çok etkili olmasına rağmen, Hegel, Straus, Mill, Spencer, Comte, Renan gibi düşünürlerce getirilen eleştiriler, bu görüşün sorgulanmasına yardımcı olmuştur. İnsan doğasında dengesizlik hâkimdir. "İnsanlar doğal olarak hastalıklı oldukları kadar delidirler."⁹ İnsan organizmasının ve düşüncelerinin tam anlamıyla sağlıklı olabilmesi, pek büyük bir başarı, pek parlak bir tesadüftür. Mantıklı bir şekilde olayları muhakeme edebilme ve üst düzeyde fikir üretebilme yeteneği toplumda oldukça azınlıkta kalan seçkin bazı münevverlere mahsus bir durumdur. İnsanların bünyesine, hayvan tabiatına özgü ihtiyaçlar, ihtiraslar ve çıkarlar hâkimdir. İnsanları doğuştan iyi ve yardımsever kabul edersek fena hâlde yanılırız. Geçmiş nesillerden miras alınan vahşi tabiat ve zalimlik hâlâ sürmektedir. Kısaca Rousseau'nun insan doğasının iyi olduğu konusundaki düşüncesi bir hayalden ibarettir. Dolayısıyla devlet yönetimi toplumların tekâmül süreçlerine ve toplumsal kanunlara bağlı bir olgudur, bireye değil. Siyasî otorite eşitlik arayışının değil, eşitsizliğin bir sonucudur. Toplumsal zorunluluklar nedeniyle "çetenin" en iyi kavga edenleri, en iyi komuta edenleri zamanla otorite sahibi olmuşlardır. Veya toplum içinde ilk servet sahibi olanlar, servete ulaşmayı kolaylaştıran sanatları icra edenler benzer şekilde yönetimde söz sahibi olmuşlardır. Sonuçta siyasî otorite toplumsal tekâmülün bir ürünüdür. Siyasal güç farklı toplumsal dinamiklerden beslenmekte ve farklı hükümet şekillerinin oluşmasına neden olmaktadır. Ne şekilde olursa olsun, iktidarı ellerinde bulunduranlar toplumsal işbölümünün sonucu olarak toplumun yönetilmesi işlevinin yerine getirilmesi zorunluluğunun bir yansıması olarak ortaya çıkarlar. Toplumsal tekâmülde derece farkı vardır, ancak tabiat farkı yoktur. Temel dinamik ihtiyaçların işbölümü yolu ile karşılanabilmesidir.

Tevfik, Hobbes ve Rousseau'nun toplum sözleşmesi kuramını, iptidai bir toplumun bir sözleşme ile hükümeti kurduğunu savunarak, toplumsal tekâmül gerçeğini reddetmiş olmakla eleştirmektedir. O, hükümet bireyler arasındaki adâlet gereksiniminden doğmamıştır,¹⁰ "Hükümet, tagallüb ve tecâvüzden doğmuştur" demek-

⁸ Rıza Tevfik, *agm*, s. 553.

⁹ Ahmet Şuayib, "Devlet ve Cemiyet" *Ulûm-u İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*, Sayı 1, 15 Kânûn-i Evvel 1324, s. 58.

¹⁰ Rıza Tevfik, "Hükümet ve Hürriyet Hakkında Spencer'in Felsefesi", *Ulûm-u İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*, Cilt 2, Sayı 7, 1 Temmuz 1325, s. 361-363.

tedir.¹¹ Tevfik de, Asaf Nefi gibi, toplumsal tekâmülün doğurduğu bir ikileme dikkat çeker: Tutucu çoğunluk-Seçkin azınlık. Kişisel iktidara dayalı baskıcı rejimlere karşı mücadele edenler “hürriyet” silâhına sarılmışlar, bu mücadele giderek halk egemenliği ile hürriyet olgusunun birbirine karıştırılmasına neden olmuştur. Yine, milletin kendi kendine hâkim olması durumunda, onun hâkimiyetini sınırlamaya da gerek olmadığı düşüncesi giderek güç kazanmıştır. Ancak, bu rüyadan Fransız ihtilâli ile uyanılmıştır. Fransız ihtilâli adı verilen dalalet ve cinnet-i muvakkata bir ekalliyet-i âsîyenin eseri idi, istibdâta karşı bir halk ayaklanması idi, ancak bu ihtilâl yukarıda çerçevesi çizilen beklentileri doğurmadı. Gerçekte devrim millet adına hükümet idaresini eline alan “baldırı çıplakların” en hâlis vatanperverleri, en büyük adamları bile sellemeh-üs-selâm halk mahkemelerinde idam ettikleri, yaklaşık 240 bin kişiyi kestikleri, millet namına milleti kırıp geçirdikleri bir anarşiye dönüştü. Bu örnek ortada iken; “yani millet namına idareyi ele alanların dahi milleti kırıp geçirdikleri pek feci’ bir surette re’yu-l-ayn meşhud iken hâlâ millet vekillerini milletin aynı zannedip nüfuz-u hâkimiyetlerini ve salâhiyet-i zatiyelerini tahdid etmek lüzumunda lâ-kayd davranmak ne acib gaflettir.”¹²

İnsanlığın ilerlemesi bu iki kuvvetin mücadelesi sonucunda şekillenmektedir. Bu mücadelenin taraflarından biri cemaatin tutucu eğilimleridir ve bu genel olarak toplumun gelmiş olduğu aşamayı yeterli görmeyen, onu aşmak isteyen kişileri kendine itaat ettirmeye çaba harcar. Özellikle halka dayanan istibdat, diğer istibdat türlerine göre en tehlikeli olanıdır. “Bunun temel nedeni umumun salâhiyet ve rızasına istinaden icra-i hüküm etmesidir”. Bu sayede toplumun âdet ve inançları kanun yapımında ve uygulanmasında önem kazanır. Terakkiye yönelik her adım, “hukûk-u umûmiyye-i mukaddeseye tecâvüz etmiş” kabul edilir ve terakkiperver kişiler üzerinde baskı kurulmasına gerekçe oluşturur. “Mamafih asıl tehlike buradadır”.¹³ “Bir adam”, kendi hissiyatını diğer birçok kişide de görürse, artık bu keyfiyet, onun nazarında yegâne delil olarak kabul edilir. Tabi burada sıradan insanların eğilimlerine nüfuz eden, cemaate ilişkin yukarıda belirtilen üç temel özelliği unutmamamız gerekir. Onlar, ekseriyet-i nâsa bakar. Hatta dinî inançlarda bile başlıca rehberleri budur. İnsanların iyi ya da kötü hakkındaki görüşleri benzerlerinin harekât ve muamelatı hakkındaki arzularının tesiri altındadır.¹⁴

Ulûm-u İctimaiye Dergisi Çevresi ve Demokrasi

UİİM çevresinde dile getirilen bu düşüncelerin; siyasal iktidarı, toplumun tâbi olduğu kanunlar ve toplumsal tekâmül kavramı çerçevesinde açıklamaya çalışmala-

¹¹ Rıza Tevfik, *agm*, s. 363

¹² Rıza Tevfik, İngiliz Hâkim-i Meşhûru Con Stuart Mill Hürriyeti Nasıl Anlıyor”, *Ulûm-u İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*, Cilt 2, Sayı 5, 1 Mayıs 1325, s. 37.

¹³ Rıza Tevfik, “Hürriyet, İngiliz Hekim-i Meşhuru Con Stuart Mill Hürriyeti Nasıl Anlıyor,” *Ulûm-u İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*, Cilt 2, Sayı 6, 1 Haziran 1325, s. 191.

¹⁴ Rıza Tevfik, *agm*, s. 200.

rı; devrimci siyasal akımlara, âni siyasal değişmelere karşıt, tedrici bir değişimden yana olmaları ve seçkinci bir liderlik anlayışına sahip bulunmaları olarak üç noktada şekillendiği belirtilebilir. Bu bakış açısı onları eşitlikçi yaklaşımlara karşıtlık temelinde seçkinci bir demokrasi eleştirisine yönlendirmektedir.

Demokrasiyi halkın istibdadı olarak tanımlayan Ahmet Şuayib, bu hâliyle demokrasinin istibdadın karşıtı olamayacağını belirtir. Ona göre demokrasi, ekonomik çıkarların ve paranın öneminin arttığı modern dönemde, toplumdaki bozulmaya koşut olarak gelişme göstermiş bir yönetim anlayışdır. İnsan doğasının temel eğilimi zengin olmaktır. Ancak geçmiş dönemlerde dinî ve toplumsal kurallar, zenginliğe ulaşmanın önünde bazı engeller koydukları için, bu yöndeki çabalar oldukça sınırlanmış durumdaydı. Oysa modern dönemde bütün insanlar zenginlikten pay almak istemekte, herkes kendini ona lâyık görmekte, bunun için mücadele etmekte, başaramayınca da “kudurarak bu mahrumiyetten dolayı cemiyeti muâhezeye kıyâm”¹⁵ etmektedir. Paraya ulaşmak temel amaç olduğundan, vicdan, namus, ahlâk, meslek, her şey bozulmakta, bütün değerleri alt üst etmekte, en önemlisi toplumdaki zenginlerle ona ulaşamayanlar arasında düşmanlığa neden olmaktadır. Bu gelişme kaçınılmazdır ve diğer kültürler üzerinde aynı yönde baskı oluşturmaktadır.

Bu dönüşümün şekillenmesinde iki olay belirleyici rol oynamıştır; Hıristiyanlığın gerilemesi ve demokrasinin güç kazanması. Din eskiden paranın saltanatına karşı bir denge unsuruydu. Ahiret inancı, paranın cazibesini sınırlandırıyor, getirdiği ahlâk anlayışı hırsı törpüleyebiliyordu. Dinin telkin ettiği endişeler insanlar arasında önemini kaybedince, paraya yönelik hırsı engelleyecek bir ahlâk ve utanma duygusu buna paralel olarak zayıfladı. Artık “Mübâreze-i hayât zamanımızın dinî, kanunudur. Halkın dimağında ise mübâreze-i hayât para için mübârezededen başka bir şey değildir.”¹⁶

Demokrasi, toplumsal tekâmülün tabîi bir neticesi olarak, paranın üstünlüğünü ve saltanatını meşru iktidar yapmıştır. Demokrasi, teoride eşit insan düşüncesini getirerek, pratikte paraya dayalı aristokrasinin hüküm sürmesine fırsat tanımaktadır. Halk, kendisi için yararlı olacak liyakatli zekâları tanıyıp, onları seçimle yönetime getirebilecek bilgi ve araçlara sahip değildir. Halkın değerlendirme yapabileceği tek ölçüt paradır. Demokrasi, politokrasi denilen bir seçkin sınıf doğurmaktadır. Bu, sanayi ve ticaretin güç kazanmasının doğal bir sonucudur. Demokrasi bu yapıyla, servetten istifade etmek isteyen halkın hırs ve arzularının da önünü açmaktadır. Demokrasi bir vahdet-i milli oluşturamamış, bunun yerini servet yarışındaki grupların hırs ve mücadelesi almıştır.

“Biz bir taraftan millete servet, zekâ ve sa’y ve amelin bir mükâfatı olduğunu anlatmaya çalışıyoruz. Fakat millet kendisini en ziyâde müteessir eden

¹⁵ Ahmet Şuayib, “Avalim-i İçtimaiye”, *Ulûm-u İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*, cilt 2, sayı 7, 1 Temmuz 1325, s. 290.

¹⁶ Ahmet Şuayib, *agm*, s. 307.

müsâvatsızlığı niam-ı dünyeviye'nin suret-i gayr-i mütesaviyede inkisamını müşâhede ile dil-hûn oluyor. Ve biz insanların dünyâda hür ve müsâvi olarak geldiklerini öğrettiğimizden, meşhûd olan müsavatsızlık kendilerine bir haksızlık gibi geliyor.”¹⁷

Demokrasi, hitabet ve göz boyamayı öne çıkartarak, toplumsal hayatı ataletle sürükler. Zamanla kimse girişimcilik gibi zor ve riskli işlere girmeyi istemez. Demokrasi yalnızca yaşlı insanları değil, enerjik genç nesilleri de akim bırakır. Deneyimli sınıflar ile diğer toplum kesimleri eşit kabul edildiğinden ve bu kişilerin nitelikleri ile orantılı konumlar eşitsizlik sayıldığından, gençler deneyimli insanların tecrübelerinden yararlanamaz. Hızla büyüyen ama meyve veremeyen bir dal hükmünde kalırlar.¹⁸ Demokrasi servet sahiplerine de, isyan edenlere de fırsat tanıyarak gelecekte bir ihtilâlât-ı ekonominin ortaya çıkmasına zemin hazırlamaktadır. İnsanlar doğuştan gelen ya da güce dayanan ayrıcalıklara daha çok tahammül gösterirler. Buna karşılık paraya dayalı farklılıklar aynı derecede kabul görmez. Ayrıca para, eşitsizliği çok açık biçimde ortaya koyan bir araçtır. İnsanlar başka bir değer kalmadığı modern zamanlarda, paraya dayalı farklılığı sergilemekte bir sakınca görmemektedirler. Bu da fakirlerin hırs ve nefretini daha da artırmaktadır. Demokraside servetin üretim şekli ile ondan faydalanma arasında büyük bir fark oluşmakta, üretimde rol oynayanlar ile ondan faydalananlar arasında bir uçurum ortaya çıkmaktadır. Ahmet Şuayib, sosyalizmin bu eşitsizlik üzerinde gelişen bir akım olmakla birlikte, soruna bir çözüm getirmediği görüşündedir. Nihayetinde sosyalizm, servetlerini biriktirmek isteyenlerin servetlerini ellerinden almak istemektedir. Demokrasiyi ortadan kaldırarak, devleti serveti ele geçirmekte bir araç olarak kullanmayı istemektedir.¹⁹

Rıza Tevfik, hürriyet olgusunun herkese tanınacak bir hak olarak değil, yönetim şekli ne olursa olsun, bir toplumda tekâmülü gerçekleştirebilecek seçkinlerin hürriyet-i şahsilerinin tanınması olarak ele alınması gerektiğini belirterek, ekseriyete ittiba eden sıradan insanlar için bu hakkın tanınmasının bir önemi bulunmadığını ve hürriyetin seçkinler için, ekseriyetin baskısından özerk hareket edebilmelerine fırsat tanıdığı için gerçek bir hak olduğunu ileri sürmektedir. Buna paralel olarak halkın temsiline ve çoğunluğun yönetimine dayalı bir sistemin tek başına hürriyeti sağlayacağı görüşüne karşı çıkmaktadır.

“Parlamentodan sâdir olsa da hatâ, hatâdır, tabîat ve mâhiyeti değişmez!.. Haksızlık kuvve-i teşriyyenin kararıyla vâki' olunca hak suretinde görünse bile hak olamaz ve olmadıği da bil'âhire muâmelât-ı beşeriyyede tevliid ettiği uygunsuzluklarla mertebe-i sübûta varır; ve ale-l-ekser her yerde görül-

¹⁷ Ahmet Şuayib, *agm*, s. 311.

¹⁸ Ahmed Şuayib, “Fransa İhtilal-i Kebiri (5)”, Cilt 1, Sayı 13-1, 1 Kânûn-i Sâni 1325, İkinci Sene, s.126-127.

¹⁹ Ahmet Şuayib, Ahmet Şuayib, “Avalim-i İçtimaiye”, *Ulûm-u İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*, cilt 2, sayı 7, 1 Temmuz 1325, s. 312.

düğü gibi tabiât-ı beşere ve kavânîn-i ictimâiyyeye muvafık olmayarak yapılan uygunsuz kânûnların, cem'iyet-i beşeriye veya efrâd menâfiine irâs ettiği zararları telâfi etmek için, daha münasebetsiz, daha muzır bir kânûn yapmakla birincisini nesh ve fesh etmek mecburiyeti hâsıl olur.”²⁰

Tevfik, demokrasinin çoğunluğun görüşünü doğru kabul ederek, tarz-ı idareyi bu esasa dayandırarak kolaycılığa kaçtığını belirtmektedir. Ona göre parlamenter demokrasinin en büyük hatası, nispeti adediye hükmü üzere tahakküm eden galibeliğin her zaman ve her meselede yerinde karar alabileceği düşüncesine dayanmasıdır. Oysa bunu kimse iddia edemez. Meclis-i Meb'ûsan'da verilen oyların mahiyetine ve kıymetine dikkat edilmez, adedi sayılır.

“Hatta benim kendi fikrimce şu iki sûret-i istibdâdı kıyâsen mütâlâa edersek hiç mâhiyyeten tebeddül etmemiş olduğunu görür ve gösterebiliriz. Müstebid bir hükümdârın irâdât-ı keyfiyesi dahi dimâğının hüceyrât-ı müfekki-resinde bir eser-i fa'âliyyetin yekdiğerine tesâdüm ettirdiği kuvâ-yi münferidenin ekseriyet-i galibesinden vücûd bulmuş bir mahsuledir. Şu itibâr ile müstebidin dimağı ve fa'âliyyet-i zihniyesi nisbeten meclis-i meb'ûsanın ve usûl-u meşveretin aynıdır yalnız birincisi fizyolojik ikincisi sosyolojik bir haldir. Öyle olunca tekmil bir milleti tek bir vücûd-u kâmil farz edersek, meclis-i milliyî de onun dimağı gibi telakki edebiliriz o takdirde dahi meb'ûsanın her biri bir hüceyre-i mütefekki-re hükmünde olur. Sûret-i ihtilâfâtına rağmen hakikatta fark yok!...”²¹

Tıpkı bir zamanlar liderlerin, hanedanların kutsiyetleri ön plana çıkartılarak, onların kanunlarına itaat sağlanıyorsa, parlamenter sistemde de aynı kutsiyet parlamentolara verilmek istenmektedir.²² Yönetici azınlığın nitelikleri toplumsal değişime paralel olarak değişim geçirmektedir. Eskiden, kabiliyât-ı fitriyye ve tabiiyye bedel verâseten geçtiği kabul olunmaktaydı.²³ Aslında bu hak kuvve-i kahire (kılıç kuvveti) ile ele geçirilmiş bir hak idi. Kabiliyetli insanlar ancak asil sınıfın hizmetkârı olarak çalışabilirlerdi. Zaman ilerledikçe kılıç kuvvetine dayalı bir gasp giderek ortadan kalkmıştır. Ancak bu toplumda kavganın olmadığını göstermemektedir. Kavga belki daha âdilane bir görünüm kazanmıştır. Bu gün, insanlar arasında benzerlerine üstünlük sağlayacak ölçüde dirayet ve marifet gösteren kişi başarısı oranında bir yönetici makama geçebilmektedir. Eğer demokrasi dendiğinde milletin her tabakasından idareye kabiliyetli, zeki, mümtaz insanların bu tür makamlara ulaşabilmesi kastediliyorsa veya böyle anlaşılıyorsa, bu doğrudur. Ancak demokra-

²⁰ Rıza Tevfik, “Hükümet ve Hürriyet Hakkında Spencer'in Felsefesi”, *Ulûm-u İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*, Cilt 1, Sayı 14-2, 1 Şubat 1325, s. 234.

²¹ Rıza Tevfik, “Hükümet ve Hürriyet Hakkında Spencer'in Felsefesi”, *Ulûm-u İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*, Cilt 2, Sayı 18-21/6-9, s. 745.

²² Rıza Tevfik, *agm*, s. 747.

²³ Rıza Tevfik, “Hukuk-u Esasiyye Medhal”, *Ulûm-u İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*, Sayı 16, 1 Nisan 1326, s. 575.

siyi, iyi, kötü, zeki, ahmak, kabiliyetli, kabiliyetsiz her kişinin aynı derecede idare-i umura salahiyetli ve *bir rey* hakkına sahip olarak anlıyorsak bu batıl bir iddiadır.²⁴

“Hulâsa tekrâr söyleyelim: insân sürüsünü idare edenler; ekalliyettir ve ma-atteessüf dâimâ da böyle olacaktır. Medeniyetin zerre kadar bunda dahil yoktur. Çünkü medeniyet, men cihetin ahvâl-i ictimâiyeyi tesviyeye mâil olsa bile istidâdât-ı fitriyyeye, kabiliyât-ı tabiiyyeye doğrudan doğruya zerre kadar tesiri olmadığından ve iktidârsız halk ile mümtâz olan ekalliyet arasındaki fark-ı nisbi dâimâ mevcûd ve hatta sâbit ve hatta gittikçe mütezâyid bulunacağından ilâ âhir-ul deverân bu ekalliyet-i mümtâzenin elinden tahlis-i giribân edilemeyecektir. Gibi görülüyor. Umûm halkın her ferdinin aynı derecede ve her husûsda nâil-i hukûk olması bir hakikat değil, bir hayaldir.”²⁵

Peki, demokrasi nasıl işlemektedir? Rıza Tevfik'e göre, milletvekillerinin halka, yerine getiremeyecekleri vaatler verip, onların reylerini aldıktan sonra yine bildikleri gibi hareket etmeleri ile. Tevfik bunu demokratik sistemin bir açmazı olarak görmektedir ve bu işleyişi yorumlama biçimi, Onun düşüncesinin pratiğe nasıl yansıdığını göstermesi yönüyle oldukça dikkat çekicidir:

“Meselâ fabrikada birkaç kuruş gündelikle çalışan ve-yâhûd kût-u yevmiyesini tedârik etmek için kendini telef edecek kadar vücudunu yoran... binlerce ve yüz binlerce sefil, bi-çâre ve zavallı halka bu hakikatleri layıkıyla tefhim ettikten sonra: “işte anlıyorsunuz ya! Kimin dirâyet ve iktidârı varsa, o adam ser-kâre geçer, siz gayet ahmak ve iktidârsız doğmuşsunuz. Hiçbir vakit hukûk-u ummiye davasında bu mertebeye nâil olamayacaksınız. Hatta kendi re'yiniz ile içinizden birini intihâb etmeğiniz lâzım gelince siz bile en muktedir, en becerikli olan arkadaşınızı inthâb ediyorsunuz. Demek ki sizde bu hareketiniz ile bu hakikati zımnen tasdik ve teslim ediyorsunuz. Bu gibi kabiliyâtden külliyyen mahrûm olarak yaratılmış bulunmanızda bizim hiç dahlimiz yoktur. Ne yapalım! Tâli'inize kûsünüz!” desek ve demokrat olarak bu adamların bizi temsil etmesi için re'yelerine mürâcaat etmiş olsak, acaba bir tek re'y kazanabilir miyiz? Yoksa... bu hakikati bildiğimiz hâlde bir takım entrikacı rakiplerimizin âlem-i siyâsette bize galebesine meydan vermemek için o zavallı halka parlak yalanlar söyleyerek: “biz demokratız! Hâkim-i hakiki millettir. Millet demek sizensiz. Fakat sizin uğraşmaya vaktiniz yok. Biz sizin hizmetkârlığınız ile müşerref olmak istiyoruz. Tamâmiyle arzuunuza muvâfakat ederek, hareket eyleyeceğiz ve gâsıplarınıza karşı hukûk-u sarîhanızı müdâfaa edeceğiz.” Demeye mecbur bulunsak acaba bize de yalancı ve rezil bir entrikacı, bir dolancı tabirlerinden muvâfık unvan bulunabilir mi? O hâlde ne yapalım? Hakikat böyle!.. diyeceğiz.”²⁶

²⁴ Rıza Tevfik, “Hukuk-u Esasiyeye Medhal”, *Ulûm-u İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*, Cilt 1, Sayı 17, İkinci Sene, 1 Mayıs 1326, s. 614-615.

²⁵ Rıza Tevfik, *agm*, s. 617.

²⁶ Rıza Tevfik, *age*, s. 618-619.

Yani, Rıza Tevfik insanlara onların gerçek durumlarını söylemeliyiz demektir. Ona göre zaman içinde tekâmül sürecine paralel olarak, siyasette seçkin bir zümre tarafından yerine getirilecek bir meslek olacaktır. İnsanlar nasıl hasta olduklarında hekime, hakları ihlâl edildiğinde avukata başvuruyorlarsa, gün gelecek umur-u siyasette de aynı şeyi yapacaklardır. Bireyler bunu fark edecek düzeyde “*fikir ve terbiyeye terakki*” ettiklerinde siyasetin bir meslek olarak ayrışması da mümkün olacaktır.²⁷

Diğer bir UİİM yazarı Asaf Nefi eşitliğe önem veren demokrasinin bizzat gerektirdiği sistemle eşitsizliği körüklediğini belirtmektedir. Demokrasi fertler arasında serbest rekabete fırsat tanımaktadır. Ancak aynı zamanda bireyleri birbirlerine eşit varlıklar olarak kabul ettiği için, toplumsal mücadele içinde bireyler arasındaki farklılıkların doğuracağı eşitsizliklere, aristokrasiden çok daha açık bir sistemdir. Hükümetlerin sıklıkla değişmesi, alınan kararların istikrarlı bir biçimde yürütülebilmesini aksatır ve Fransa’da olduğu gibi devleti zayıf düşürebilir. Demokrasinin ikinci yönü “onu idare eden adamların âdi bir ruha sahip olmalarıdır.” Bu insanların hangi konu olursa olsun, rakiplerine ateşli cevaplar yetiştirme meziyetleri dışında bir kabiliyetleri yoktur. Demokrasi bu tip insanların sivrilmelerine ve yönetici pozisyonlara gelmelerine yardımcı olarak, yönetimi erbab-ı tefekkürden mahrum bırakmaktadır. “O hâlde demokratik hükümetinin seviye-i irfânı gittikçe tezellül ediyorsa buna hayret etmemeliyiz.”²⁸ der. Asaf Nefi’ye göre demokrasinin dikkat edilmesi gereken üçüncü yönü, bu sistemde rüşvetin yaygınlaşmasıdır. Asaf Nefi ABD’deki seçimlerin parasal mekanizma etrafında şekillenmesini bu durumun bir örneği olarak vermektedir. Asaf Nefi’ye göre, demokrasi bu özellikleri ile eşitsizliği doğurmakta ve istidatsız ve aciz olanları korumaya dönük çabaların güç kazanmasına neden olmaktadır. Bu da hürriyetlerin kısıtlanması gibi bir tehlikenin oluşmasına zemin hazırlamaktadır. Demokrasi bu şekilde sosyalist hareketlerin güçlenmesine de neden olmaktadır. Ekseriyeti oluşturan zayıflar lehine kanunları değiştirmek ve güçlü olanları feda etmek, bir ülkede çalışma hayatının itici gücü olan ve aynı zamanda medeniyetin karmaşık makinesini tekâmül ettiren *efkâr-ı âliyenin* nüfuzunu ortadan kaldırır, toplumu ruhsuz bir ceset hâline dönüştürür. Sonuçta, buna paralel olarak, toplumdaki zayıfların durumu da daha sefil ve yardıma muhtaç bir görünüm kazanır.²⁹

UİİM çevresi, eşitlik düşüncesine dayalı tüm akımlara karşı bir tutum içindedirler. Bu akımların tekâmülü ve ilerlemeyi sağlayan farklılaşma ve eşitsizliği yok sayarak gerçeği perdelediklerini ileri sürmektedirler. Bu çerçevede toplum sözleşmesi kuramını ve doğal hukuk doktrinini, ilkel insanların, vahşet içinde yaşayan toplulukların sözleşme yapamayacakları ve toplumsal gelişmenin ürünü olan hukukun,

²⁷ Rıza Tevfik, *age*, s. 620.

²⁸ Asaf Nefi, “Demokrasi ve Sosyalizm”, *Ulûm-u İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*, Cilt 2, Sayı 6, 1 Haziran 1325, s. 165-166.

²⁹ Asaf Nefi, *agm*, s. 167-168.

ilkel ve bu günkü toplumlar için geçerli ortak ilkeleri belirleyemeyeceği gerekçesi ile reddederler. Onlara göre, demokrasinin dayandığı eşit oy anlayışı, ufkü dar çoğunlukların taleplerini öne çıkartır, seçkinlerin yönlendirici bir konum edinmelerini engeller, tüm toplumu ilgilendiren kararların kısa ömürlü ve hatalı bir şekilde alınmasına neden olarak toplumsal çatışmayı, devrimci yaklaşımların güç kazanmasını ve toplumsal bozulmayı doğurmaktadır.

Prens Sabahaddin, Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti

Osmanlı liberal düşüncesinde 1906 yılında kurulan Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti ve bu cemiyetin yayın organı olan Terakki dergisi çerçevesinde dile getirilen düşünceler toplum ve demokrasi anlayışı açısından daha farklı bir perspektife sahiptir. Prens Sabahaddin tarafından kurulan bu Cemiyette Dr. Nihat Reşat, Dr. Sabri, Hüseyin Siret, Dr. Rifat, Ahmet Fazlı ve Hüseyin Tosun gibi isimlerle yer almaktaydı. Aylık olarak çıkarılan derginin ilk sayısında yayınlanan Cemiyet programında da “‘fenni içtimain’ yurttaşlar arasında yayılması, bu uğurda çeviriler yapılması” şeklinde ifade edilen birinci madde UİİM’si programıyla paralellik arz etmektedir. Dört maddeden oluşan bu programdaki diğer maddeler: 2) Osmanlı unsurları arasındaki ayrılığın giderilmesi, 3) Uygur ülkelerde Osmanlı haklarının savunulması ve Türklük lehinde sürekli bir fikir hareketinin oluşturulması, 4) Osmanlı ülkesinde gerekli yerlerde teşkilât kurmak, olarak belirtilmiştir.³⁰ Görüldüğü gibi UİİM’sından farklı olarak bu programda daha siyasal amaçlar öne çıkartılmaktadır. Liberal düşünceye ilişkin görüşlere ise Cemiyet tüzüğünde yer vermektedir.³¹ Şuray-i Ümmet’de 27 Temmuz 1906’da yayımlanan bu Tüzükte yerel yönetimlerin güçlendirilmesi savunulmaktaydı. Prens Sabahattin’e karşı cephe alan İttihatçılar bu fikirleri imparatorluğun parçalanması şeklinde yorumladı.³²

Bu çizginin önde gelen temsilcisi Prens Sabahaddin Fransa’daki Le Play takipçilerinin heterodoks kolu olan Science Sociale sosyoloji okulunu izleyen bir isimdir. Okulun lideri Edmond Demolins ile Paris’te dostluk kurmuş, bireyi merkeze alan bir yorumla onu Osmanlı toplumuna uyarlamaya yönelmiştir.³³ Onun düşüncelerinde Demolins’in cemiyetler ayrımı, Batı toplumlarının ilerlemesi ve Osmanlı toplumunun geri kalışına uyarlanarak kapsamlı bir gelişme stratejisi oluşturulması merkezi bir yer almaktadır. Hanedan ailesine mensup olmasına rağmen gerek savunduğu fikirler, gerekse ailevi nedenlerle Abdülhamit yönetimine açıkça cephe almış bir isimdir. Jön-Türk muhalefeti içinde yer alan Prens Sabahaddin 1902 yılındaki Jön Türk kongresinde hareket içindeki Ahmet Rıza grubu ile açık bir çatışmanın içine

³⁰ Sina Akşin, “31 Mart Olayına Değın Sabahattin Bey ve Ahrır Fırkası”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakülte Dergisi*, Cilt 27, 1972, s. 543.

³¹ Sina Akşin, *agm*, s. 544.

³² Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülke Yayınları, Dördüncü Baskı, İstanbul 1994, s. 134-135.

³³ Güven Bakırcı, “Türkiye’de Sosyal Liberalizm”, *Liberalizm*, Cilt 7, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 141-142

girmiş ve zamanla merkezîyetçi İttihat ve Terakki oluşumuna karşı ademi merkezîyetçi, girişimci bireye dayalı bir toplumsal yapının oluşturulmasına dönük siyasal ve toplumsal bir reform düşüncesini öne çıkartmıştır. Belki de bu yaklaşımının bir sonucu olarak hayatının her döneminde siyasetin içinde olmuş bir isimdir. Dolayısıyla onun fikirleri yalnızca merkezîyetçi bir yeniden yapılanma arayışındaki İttihat ve Terakki yönetimine değil, seçkin yönlendiriciliğine dayalı liberal yorumlara karşı görüşleri barındırmaktadır.

Adem-i Merkezîyet Hürriyet İlişkisi ve Toplum³⁴

Prens Sabahaddin bir hareket adamıdır ve onun düşünce ve etkinlikleri siyaseti doğrudan içermektedir. Bu nedenle O, UİİM yazarlarının daha çok teorik konulara ağırlık vermelerinden farklı olarak, teori ile siyasî pratik arasında bir bağ kurmaya, bir siyasî yöntem geliştirmeye çaba harcamıştır. Prens Sabahaddin toplumsal tekâmül düşüncesinin teorik boyutuna, UİİM çevresi kadar ağırlık vermemiştir. Ancak Onun yazılarında tekâmül olgusuna bakışı ile ilgili fikirlere de rastlamak mümkündür.

Sabahaddin'e göre tabii kanunlara en iyi uyum sağlayanlar, ister biyolojik anlamda olsun, ister sosyal anlamda olsun yaşamlarını bir sonraki nesillere devredebilenlerdir. Güç, bu aktarma yeteneğinden kaynaklanır. Sosyal hayatta her topluluk bu gerçeği görmek zorundadır. Göremeyenler, bu gerçeği anlayana kadar sancılı bir süreçten geçmek zorunda kalacaklardır.

“Hoşa gitsin gitmesin bu bir kanun-i tabii, en hakir hüceyre-yi hayatiyeden en müterakki cemiyat-ı beşeriyeye, en mutaassıp rûs-i mütetevviceye kadar bütün âlem-i hayat bu kanun-i tagayyür-na-pezirin önünde eğilmeğe mecbur. Eğilmeyenler eğilecek bir devre-i kemale gelebilmek için kıvranmağa mahkum!”³⁵

Bilimsel metot insanlığın, daha önceki asırlarda görülmemiş ölçüde ilerleme kaydetmesine yardımcı olmuştur. Aynı metot, sınırlı da olsa sosyal olaylara uygulandıkça benzer sonuçların alınabileceği son dönemde fark edilmiştir. Dolayısıyla bir sosyal hareketin yolu ve izleyeceği yöntem belirlenirken “usul-i müşâhede ve tecrübe”nin verilerinden yararlanılması gerekmektedir.³⁶

“İnkılabat-ı siyasiye, inkılâbât-ı fikriyeden doğar. Bir fikrin kuvveti ise hakikate olan yakınlığı nisbetindedir. Bu fikrin müddet-i medide yaşaması hayat-ı ictimaiyede bir inkılâp vücuda getirmesi tercümesine çalıştığı hadiseyi-ister tabii ister ictimâi olsun-ifrat ve tefrite düşmeden görüp olduğu gibi göster-

³⁴ Prens Sabahaddin'in düşünceleri incelenirken Mehmet Ö. Alkan'ın hazırladığı *Prens Sabahaddin Gönüllü Sürgünden Zorunlu Sürgüne Bütün Eserleri* (Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007) kitabı esas alınmıştır. Bu nedenle atıflarda orijinal metin yanında, bu metnin dili değiştirilmeden ilgili kaynakta verildiği sayfa da belirtilmektedir.

³⁵ Sabahaddin, “Osmanlı İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne”, *Osmanlı*, No: 120, (21 Cemaziyül Evvel 1321/15 Ağustos 1903), s. 2; Alkan (Hazırlayan), s. 50.

³⁶ Sabahaddin, “Hangi Yoldayız?”, *Osmanlı*, No: 130, (10 Zilkade 1321/20 [28 olacak!] Kanun-i Sâni 1904), s. 1-4; Alkan (Hazırlayan), s. 53.

mesine yani hadiseyi kendi tevlid eden hâdisât-ı sâlifeye fenni bir surette raptetmesine vâbestedir.”³⁷

“Her kademe-i terakki kuvve-i câzibenin bir kademe tealisine müsavi. İşte zulmet-i esîrinin ka’r-ı nâyâbından, Nirvana’dan bir duman ile zuhûr eden bu câzibe hendesi daireleri içinde riyazî sûratleriyle nâ-mütenâhîde birer inha çizen küreler inkılâbdan inkılâba geçen bu ateşin madeni damlalar şekilsizlik içinde çıkan şekiller, ebediyet içinden gelen fenâ geçmekte olan zaman! Daha sonra bu katarat-ı madeniyeden bazılarının teberrüd-i tedricileri esnasında tebellûrat ile doğan, nebatat ile ilerleyen, hayvanat ile yükselen dimağ-ı beşer ile arzımızda tekâmülünün zirve-i inkişâfını arz eden hayat.”³⁸

İnsanlık da böyle bir ilerleme sürecine tâbidir ve bu süreç devam etmektedir. Nasıl ki, tabiatta bütünlükten farklılığa, gelişmeye doğru bir süreç yaşanıyorsa, insanlık da basit kavimlerden dili, ziraatı, sanat ve ticaretiyle bir milliyet kazanmaktadır.³⁹

“Nebatat ve hayvanatta hangi cins muhitin icâbât-ı muhtelifesiyle daha iyi uzlaşır, nafakasını tedarikte, hayatını muhafazada daha büyük gayret, daha büyük kabiliyet gösterirse o cins muhitinde kökleşiyor, mükemmelleşiyor, neslinin istikbalini temin ediyor...

Cemiyet-i beşeriyenin terakkisi de aynı kanuna, ıstıfa-i ictimâiye tâbi! Hangi millet nafakasını tedarikte, hayatını muhafaza ve iyileştirmede daha büyük gayret, daha büyük kabiliyet gösterirse, o millet muhitinde kökleşiyor, mükemmelleşiyor, istikbalini temin ediyor; vesait-i nakliyenin kum gibi kaynadığı bir zamanda ise ticaretinin izinden diğer muhitlerin işgaline yürüyor.”⁴⁰

Prens Sabahaddin hürriyet, toplum ve ilerleme ilişkisini, UİİM çevresine göre daha olumlu bir bakış açısıyla ele almaktadır. Ona göre, “vahşiyi medenî yapan terakki fikri tabii bir muvazene-i ictimâiyeden başka hiç bir müfettiş tanımayan hürriyetle husûle gelir.”⁴¹ Bu çerçevede Sabahaddin kendi toplumuna da daha olumlu bir bakış açısına sahiptir. Türk köylüsü temiz tabiatıyla ilerlemeye açık bir karakterdedir. Önündeki engeller kaldırıldığında terakkinin sosyal dinamizmini oluşturabilir.

“Evet, rahat huzur yüzü görmeden, geceyi gündüze katıp çalışan, her sene aynı vergiyi-münhasıran kendi düş-i tahammülündeki kan vergisi hesaba katılmaksızın-birkaç defa tediye eden o köylü la-yenkati kendi hükümetinin cevri ve tazyikine, Avrupa efkâr-ı umumiyesinin tehekküm ve tahkirine maruz kalan hakiki Türk. O muhâleset-pirâ köylü hakikat-i hâlde medeniyetin ciddi bir hadim-i gayret-verîdir. Mekâtibin, darülfünunların sıraları üzerinde ulûm-u cedide ile feyz-yab-ı kemal olarak kendisine bir müstakbel-i hürri-

³⁷ Sabahaddin, *agm*, Alkan (Hazırlayan), s. 54.

³⁸ Sabahaddin, “Hangi Yoldayız?-Mabad-”, *Osmanlı*, No: 131, (22 Zilhicce 1321/15 Şubat 1904), s. 1-6; Alkan (Hazırlayan), s. 67.

³⁹ Sabahaddin, *agm*, Alkan (Hazırlayan), s. 68.

⁴⁰ Sabahaddin, “Sekizinci Mektup”, *İttihâd ve Terakki Cemiyeti’ne Açık Mektuplar*, İstanbul, Mahmud Bey Matbaası, 1327; Alkan (Hazırlayan), s. 361.

⁴¹ Sabahaddin, “Hangi Yoldayız?”, *Osmanlı*, No: 130, (10 Zilkade 1321/20 [28 olacak!] Kanun-i Sâni 1904), s. 1-4; Alkan (Hazırlayan), s. 59.

yet, bir ati-i şeref-i insaniyet tehiyye eden o köylü çocukları muhabbet ve meveddete elyaktır.”⁴²

“...köylüyü henüz ismet-i fitriyesini kaybetmeden evvel maksadımıza kazanmalı, kazandıracak faal ve müselsel merkezler teşkil etmeliyiz.”⁴³

Prens Sabahaddin, II. Abdulhamit döneminde Anadolu'nun bazı şehirlerinde İstanbul'a geri adım attıran bazı toplumsal tepkilerden (özellikle Erzurum örneği) oldukça etkilenmiştir. Bu olaylar Onda, Anadolu insanının iyi bir teşkilatlanma aracı ile terakkinin itici gücü olabileceği düşüncesini güçlendirmiştir. Sabahaddin bu şekilde Avrupa devletleri ile Osmanlı arasındaki farkın süratle kapatılabileceği bir sürecin başlatılabileceği görüşündedir.

“Kastamonu'dan sonra Erzurum'un kıyamı memlekette dalga dalga köpüren zulme karşı sırta sırta sararan çehre-i milletin bir köşesinde olsun ihmîrârı celâdet tecelli ettiriyor! Fakat bu celadet sima-yi Osmaniyyetin yalnız bir yerinden değil heyet-i umumiyesinin her cihetinden lemeân edercesine tabiat-ı milliyeye amiken nüfuz etmelidir.”⁴⁴

“Bakınız! Erzurum'daki bir avuç halkın ittihâdı nasıl koca memleketi yeni bir zulümden kurtardı! Bu kurtuluş kalbimizde Erzurumlu vatandaşlara karşı derin bir muhabbet, daimi bir minnetarlık uyandırmıyor mu? Ecnebler vatanımızın taksimi çarelerini arar, biz yine korkunç ve iğrenç bir atalet içinde uyurken birden bire haysiyet-i milliyemizi müdafaa ile uyanan ve cümlemizi uyandıran Erzurumlulara karşı, minnetarlığımızın tevliid ettiği vazifeyi inkar edebilecek miyiz.”⁴⁵

Bu çerçevede Prens Sabahaddin devrim fikrine de, UİİM çevresinden farklı olarak, sıcak bakmaktadır. Fransız Devrimini efkar-ı hazıra-i ictimaiyenin büyük ölçekte tekâmüle başlamasıyla hürriyet şinas bir hükümetin kurulmasının parlak bir örneği olarak selamlar.⁴⁶ Onun düşüncelerinde devrim teşkilat ve terbiyenin rehberliğinde toplumun önünü açacak bir değişimin anahtarı olarak görülmektedir. Bu anlamda seçkinlere düşen kendi alanında tedrici bir değişimi yönlendirmek değil, aksine Osmanlı toplumunu gerekli araçlarla destekleyerek içinde bulunulan sorunların üstesinden gelebilmektir.

“Evet, Osmanlılar şimdi bir hükümet-i zâlimenin pençesinde cebun bulunuyor. Fakat ekalliyette kalan milel-i mütemeddineden mâadâsı gibi bu eser-i vahşeti bir nigâh-ı lakaydi ile görmeyerek kendilerini onun kudret-i kahharanesinden tahlise fedâkârâne çalışıyorlar. Demek ki millet-i Osmaniye hâlen ekalliyet-i münevvere ile ekseriyet-i gayr-ı münevvere arasında bir mevki işgâl ediyor. Fakat bir azm-i ciddî kendisini o zümre-i mesude sırasına ilâ eyleyecektir. Şu itila-yi bahtiyaraneyi bizim için bir an evvel kabil-i icrâ

⁴² Sabahaddin, “Ahvâl-i Hâzıra”, *Türk*, No: 115, 30 Zilkade 1323/12 Kânun-i Sâni 1321/25 Janvier (Ocak) 1906, s. 4; Alkan (Hazırlayan), s. 116.

⁴³ Sabahaddin, “Tenkidinizi Okurken”, *Terakki*, No: 19-20, Haziran 1908, s. 1-10; Alkan (Hazırlayan), s. 249.

⁴⁴ Sabahaddin, “Vatandaşlarımıza”, *Terakki*, No: ?, Teşrin-i Sâni 1906, s.2-3; Alkan (Hazırlayan), s. 184.

⁴⁵ Sabahaddin, “İttihâd”, *Terakki*, No: 10, Mart 1907, s. 5; Alkan (Hazırlayan), s. 210-211.

⁴⁶ Sabahaddin, “Hangi Yoldayız?-Mabad-”, *Osmanlı*, No: 131, (22 Zilhicce 1321/15 Şubat 1904), s. 1-6; Alkan (Hazırlayan), s. 64.

bir hale getirecek yegâne çare usare-i hayatiye-i ictimâiyemizi takviye yani bilâ-tefrik-i cins ve mezhep Osmanlı namı altında yaşayan kadın, erkek her ferdin kuvâ-yı maddiye ve manevîyesinin imkân müsait olduğu mertebede tevsî-i vesaitini tehiyyedir.”⁴⁷

Bu süreçte Batı ile ilişkileri geliştirmek, Batının rehberliğine müracaat etmek kanun-u tabî'nin bir zorunluluğudur. Bu şekilde Türkler uğradıkları haksızlıkları Batıya duyurabilir, müstebit yönetimden kurtulabilirler.⁴⁸

Prens Sabahaddin insanlığın cemaatçi ve hususiyetçi olmak üzere iki farklı yapılanma biçimine sahip olduğunu, bu iki oluşum arasında sosyal bilim yöntemlerine başvurularak geçişin mümkün olduğunu belirtmektedir. Cemaatçi yapı, Demolins'in ifadeleri ile, insanın kendi kabiliyetine istinat etmesi yerine, aşiret, kabile, fırka, devlet (v.s) gibi kuvvetlere istinat etmesi ve bu grupların tahakkümü altında kalması olarak tanımlanmaktadır. Şark toplumları bu toplumsal yapının örneklerini oluşturmaktadırlar. Bu yapı, demokrasiye yabancı ve merkezîyettir. Memuriyetten geçinme eğilimi bu tip toplumlarda oldukça yüksektir. Tekâmül kanununa göre cemaatçi yapı, hususiyetçi yapıdan önce oluşmuştur. Yine Demolins'den aktarma ile, hususiyetçi toplumsal yapı ise fertlerin kendi kabiliyetlerine dayanması ile ortaya çıkmaktadır. Bu yetenekler sosyal hayatın içinde doğar ve gelişme gösterir. İskandinav ülkeleri ve Anglo Sakson memleketler bu toplumsal yapının örneklerini oluştururlar.⁴⁹ Hususiyetçi toplumlarda adem-i merkezîyete dayalı bir demokrasi güç kazanmaktadır.

Teşebbüsât-ı şahsiyenin gelişmediği toplumlarda millet merkezî idareye bağımlı hâle gelmektedir. Osmanlı toplumu örneğinde Hristiyan ahalî ziraat, ticaret ve zanaatle uğraşmış, Türkler ise önce fütuhattan beslenmiş, sonra da devletin kurduğu okullardan yetişip, devlete bağımlı memur sınıfını oluşturmuş ve zamanla bu iki unsur birbirlerine yabancılaşmıştır.

“Çünkü teşebbüs sırf hükûmetten geliyor, ailelerimiz evlâtlarının istikbaline kâfi derecede menfaattar olmuyorlardı. Hükûmet ise her şeyden evvel mesleğini idame edecek adamlar yetiştirmeye çalışır. Tesis ettiği mekteplerde verdiği terbiyenin hedefi, hükûmet kasasından devlete körü körüne itaatle alınan veyahut bizde resmen olduğu veçhile “sadaka-i ser-i meali-efser-i hazret-i padişahî olmak üzere” dağıtılan birkaç kuruşa mukabil, müddet-i hayatında hiçbir teşebbüs izhar etmeyecek, her zillete boynunu eğecek esirler yetiştirmekten ibarettir.”⁵⁰

Baskıcı rejimin temel nedeni merkeze bağımlı kılınan toplumsal yapıdır ve bu değişmedikçe toplumun terakki etmesi mümkün olmayacaktır. Bunun için de merkezîyettin yapının değiştirilmesi öncelikli bir soruna dönüşmektedir.⁵¹

⁴⁷ Ahmed Lütfullah-Mehmed Sabahaddin, *Umum Osmanlı Vatandaşlarımızıza*, Mısır, Kahire 1901; Alkan (Hazırlayan), s. 24.

⁴⁸ Sabahaddin, “Yabancı Müdahalesi Üzerine”, *Osmanlı*, No: 104, 16 Nisan 1902, s. 4-6; Alkan (Hazırlayan), s. 48-49.

⁴⁹ Sabahaddin, “Demokrasi'nin İctimâî ve Vicdanî Yeni Bir İhataş Lüzumu”, İngiliz mecmualarında neşredilmek üzere 1947 yaz mevsiminde kaleme aldığı bir makalenin tercümesi; Alkan (Hazırlayan), s. 517-518.

⁵⁰ Sabahaddin, “Nasil Hristiyanlar Vatanımızda Adem-i Merkezîyetten Müstefit Olageldikleri Hâlde Müslümanlar Merkezîyetin Mahkûmu Oluyorlar”, *Terakki*, 10 Kanun-i Evvel 1906, 3-10; Alkan (Hazırlayan), s. 192.

⁵¹ Sabahaddin, *agm*; Alkan (Hazırlayan), s. 194.

Prens Sabahaddin'i topluma ve ilerlemeye yaklaşım açısından UIİM çevresinden ayıran diğer bir farklılık, tekâmül olgusunu yalnızca maddî unsurlara bağlı bir kavram olarak ele almamasıdır. Prens Sabahaddin'e göre, insanlığı tehdit eden afetlerin "baş pınarı" materyalizmdir. Materyalizm egoizmi artırmaktadır. Varlık sadece maddî hayattan ibaret kabul edilirse fazilet bir sözden ibaret kalır.

"Kâinâtı yalnız maddi olarak görünen kısmından ibaret telâkkî etmek en tehlikeli şekilde aldanmaktır. Madde (isterseniz atomlar, elektronlar diyelim) tıpkı canlı cisimler gibi doğuyor, ölüyor. Aralarındaki fark, bir zaman meselesinden başka bir şey değil!. Varlığın yâni hilkatın kainatın bütün kanunlarıyla ve tekâmülleriyle birlikte şuursuz elektronlardan çıktığına inanmak, yahut, *hâliksiz bir hilkat tasavvur edebilmek* ne sâlim bir düşünceye, ne de hakikî bir ilim mefhumuna uyabilir."⁵²

Bu nedenle sosyal bilim ile esprit ilmi (La Science Spirituelle) arasında bir bağ kurmak zorunludur. Bu yapılmadıkça insanlık kötü bir son ile karşılaşma tehlikesi içinde kalacaktır.

Görüldüğü gibi Prens Sabahaddin, onun demokrasiye bakışını da yakından etkileyen, UIİM çevresinden farklı bir yaklaşıma sahip bulunmaktadır. Anglo Sakson, somut olarak İngiltere deneyimini esas alan toplumsal tekâmül düşüncesi Sabahaddin'de de bulunmaktadır. Tekâmül, doğa kanunlarına tâbi esaslara bağlıdır. O da biyolojik ve fizik dünya ile sosyal olay arasında bağ kurmakta ve aynı kanunlarla bu olguların açıklanabileceğini savunmaktadır. Sosyal bilim zamanla, fen bilimlerinde olduğu gibi, sosyal sorunları çözümlenecektir. Buna karşılık, Prens Sabahaddin buradan hareketle, toplumu, ekseriyeti, tek başına geriliğin kaynağı olarak görmemektedir. Aksine sorun baskıcı merkezîyetçiliğin, hususiyetçi bir toplum yapısına geçilmesini engellemesinde ve bu şekilde girişimci birey tipinin ortaya çıkamamasındadır. O topluma daha olumlu bir bakış açısına sahiptir. III. Selim ile başlayan dönüşümün, Osmanlı toplumunda azımsanmayacak bir birikim oluşturduğu düşüncesindedir ve II. Abdülhamit döneminde yaşanan bazı olaylar toplum ile hürriyet arasında ilişkinin kurulabileceğini göstermektedir. Dolayısıyla baskıcı rejimin, gerekirse bir devrimle ortadan kaldırılması Osmanlı toplumunun Batı ile arasındaki farkı hızla kapatabileceği bir terakki döneminin başlangıcını oluşturabilir. Prens Sabahaddin'in siyaset ve demokrasiye bakışını şekillendiren bu düşünsel arka plandır.

Hûkûmat-ı Mahalliye ve Demokrasi

Prens Sabahaddin halkın desteğini alabilecek ve ülke genelinde gerçekleştirilecek bir örgütlenme ile baskıcı rejimle mücadele edilebileceği görüşündedir. Bu amaçla, köylüyü henüz ismet-i fitriyesi kaybolmadan kazanmak için Anadolu'da merkezler oluşturulmalı, yine bu amaçla eşrafın iyilerini, küçük memur ve zabıtları kazanmak için benzer örgütler kurulmalıdır.

⁵² Sabahaddin, "Demokrasi'nin İctimai ve ...; Alkan (Hazırlayan), s. 522.

“Hâsılı köylü, eşraf, tüccar, memur, zabıt sınıf-ı muhtelif efradına karşı bu teşkilât bir mekteb-i teşebbüs bir mekteb-i ittihâd, bir merkezi hareket... Milli bir istinâdgâh olur. Hükümet-i hâzıra devrildikten sonra da hükümet-i müstakbelenin meşru bir zeminde temellenmesini temin eder! Hürriyet muharebeleri yalnız birkaç kişinin fedakârlığı ile kazanılmaz. Cemiyetten mühim bir kısmının erbâb-ı gayrete iltihakı şart.”⁵³

Bu örgütlenme hem devrim için, hem de devrimden sonra meşru bir hükümetin kurulmasının da alt yapısını oluşturacaktır. Çünkü kişisel iktidardan parlamenter rejime geçiş, tek başına baskıcı bir rejimin ortadan kaldırılmasına yetmez. Prens Sabahaddin ÜİİM çevresi gibi parlamenter çoğunluğa kuşku ile bakmaktadır. Onlardan farklı olarak, çoğunluk iktidarı korkusu ile parlamentoyu sınırlandırmak yerine adem-i merkezîyetçi bir yönetim yapısı ile parlamentonun birlikte çalışması gerektiğini savunmaktadır.

“Eğer fert canının sahibi olduğu kadar malının da sahibi ise o hâlde verdiği verginin de sahibi olmak ve binaenaleyh mahall-i sarfını teftiş ve tayin hakkına temellük etmesi lazım gelir. Eğer bu hakkı bir hükümdara bırakırsa memleket müstebit bir idare altında kalır. Merkeze göndereceği mebuslara tevdi ile iktifa ederse o idare merkezîyete müstenit bir meşrutiyet olur ve millet bir yerine birkaç yüz müstebite esir olur.”⁵⁴

Bu nedenlerle millet hakkını kimseye vermemelidir. Temsilciler eliyle merkezî iktidara aktardığı iktidarını teftiş edebilmeli, aynı zamanda mesalih-i mahalliyeyi seçeceği muteber kişiler aracılığı ile yönetebilmelidir.⁵⁵ Bu yapının desteklenebilmesi için bürokrasi ve orduda reforma gidilmeli ve terbiye sisteminin yeniden yapılandırılması gereklidir.

“Devama en ziyâde kabiliyeti olan terakki ise hükümetten millete geçeni değil milletten hükümeti istila edenidir. Hürriyet-i hakikiye devletin kanunlarıyla ahaliye bahşettiği hürriyet değil (çünkü verildiği gibi geriye alınması pek kolaydır) milletin âhen-fersâ bir sa'y ile kazandığı hükümetine, hükümetlere vicdan-ı umumiye tanıttığı hürriyettir.”⁵⁶

Bunun için adem-i merkezîyete önem verilmelidir. Prens Sabahaddin'in çerçevesini çizdiği yönetim hükûmât-ı mahalliyeye dayanmaktadır. Yönetim, merkezden verilecek emirlerle gerçekleştirilmek yerine, topluma ait işlerin idaresi gerekli yetki ve araçlarla donatılmış mahâlde kurulan heyetler tarafından yerine getirilmelidir. Dolayısıyla işler “göçebe memurlar” yerine o bölgenin özelliklerini tanıyan kişilerce yerine getirilecektir. Ahali idareye, hayat-ı hususiyede saygın yeri olan ve özellikle

⁵³ Sabahaddin, “Tenkidinizi Okurken”, *Terakki*, No: 19-20, Haziran 1908, s. 1-10; Alkan (Hazırlayan), s. 250.

⁵⁴ Sabahaddin, *agm*; Alkan (Hazırlayan), s. 244-245.

⁵⁵ Sabahaddin, *agm*; Alkan (Hazırlayan), s. 245.

⁵⁶ Sabahaddin, “Hangi Yoldayız?-Mabad-”, *Osmanlı*, No: 131, (22 Zilhicce 1321/15 Şubat 1904), s. 1-6; Alkan (Hazırlayan), s. 69-70.

üretim faaliyeti içinden yetişmiş kişiler aracılığı ile katılmalıdır. Heyetlere üye seçiminde bu özelliklere dikkat edilmesi gerekmektedir.

“Bu suretle hayat-ı umumiye tedricen hayat-ı hususiye erkân-ı müstahsile ve müstakilesinin nüfuz-u meşruu altına girmeye başlar ve teşekkül-i infirâdiye geçebilmek için-fasl-ı mahsusunda izah edileceği üzere-hayat-ı hususiyede takip edilecek istikamet, zemin-i idaride de takviye edilmiş olur.”⁵⁷

Kolluk hizmetleri mahalli hükümet tarafından yerine getirilmelidir. Adli hizmetlerde de geleneksel olarak mahalli düzeyde hakemliğine başvurulmuş, verdiği kararlar halk tarafından kabul gören kişilerden küçük davaların görülmesinde yararlanılabilir ve bu kişiler sulh hâkimi olarak tayin edilebilirler. Bunun dışındaki hâkimlerin belirlenmesinde iyi bir seçim sistemi oluşturulmalı, yeterli sayıda hâkimin görevlendirilmesine dikkat edilmeli, adâlet hizmetinin mümkün olduğu kadar az masrafla ve kısa sürede verilmesini sağlayacak bir örgütlenmeye gidilmelidir. Bu hizmetler sunulurken de yeknesaklıktan kaçınılmalı, mahallin ihtiyaçlarına göre esnek bir sistem benimsenmelidir.

Prens Sabahaddin adem-i merkezî sistemin işleyebilmesi için bireysel inisiyatifin toplumsal yapı içerisinde güç kazanmasını destekleyecek ve insanları merkeze bağımlılıktan kurtaracak başka bir dizi öneride daha bulunmaktadır. Bu çerçevede mülkiyet yapısının ortak mülkiyetten bireysel mülkiyete geçişini kolaylaştıracak hukuk ve idarî reform yapılması, inşaat işlerinin yapılmasında ve kamu işletmelerinin yönetiminde mahalli hükümetin yetkilendirilmesi, vilayetlere özerk bütçe tahsisi, mahalli hükümetin borçlanabilmesi ve mahalli yönetimin vergi toplama yetkilerinin artırılması dile getirilen önerilerden bazılarıdır.

Prens Sabahaddin'in üzerinde daha ayrıntılı bir şekilde durduğu diğer öneri, serbest girişimin ülkede güç kazanmasını sağlamak amacıyla etkili bir terbiye sisteminin kurumsallaştırılmasıdır. Ferdi esas alan bir toplumsal yapı için ferdiyetçi ailelerin oluşması zorunludur. Oysa bu tip aileler toplumda bulunmadığı gibi, bu aileleri kuracak kız ve erkekleri yetiştirecek bir eğitim sistemi de geliştirilmemiştir. Ferdiyetçi aileleri teşkil edecek kız ve erkekleri yetiştirmek için ülkenin belirli yerlerine kız ve erkek çocuklar için ayrı ayrı olmak üzere okullar kurulması ve buralara ehil öğretmen ailelerin istihdam edilmesi yoluna gidilmelidir. Bu gençlerin Anglo Sakson sistemini öğrenebilecekleri aile, çiftlik gibi ortamlarda bulunmaları sağlanmalı, daha sonra da kendilerine toprak verilerek kendi emekleri ile istikbâllerini kazanacakları bir ortam oluşturulmalıdır. “Terbiye-i infiradiye müesseseleri” bir yerde ulusal ve yerel düzeyde yapılan reformlara paralel olarak, ihtiyaç duyulan bireylerin yetiştirilmesine hizmet edecektir. Ferdiyetçi aileler yerleştikleri bölge-

⁵⁷ Sabahaddin, *Türkiye Nasıl Kurtarılır? Meslek-i İctimai ve Programı*, Kütüphane-i Hilmi Kader Matbaası, İstanbul 1334; Sabahaddin, “Hangi Yoldayız?-Mabad-”, *Osmanlı*, No: 131, (22 Zilhicce 1321/15 Şubat 1904), s. 1-6; Alkan (Hazırlayan), s. 409-410.

lerdeki ahali ile temasa geçerek köylülerin numune-i infiradiye doğru tekâmülünü sağlayacaklardır.

“Asırlardan beri de vesait-i askeriye ve siyasiye ile bir türlü halline muvaffak olamayarak bugün izmihlâl-i kati ile kapanacak bir facia hâlinde yaşadığımız beka-yi mevcudiyetimiz meselesi lehimize ve tekmil-i beşeriyetin lehine olarak ancak bu suretle halledilebilecek!”⁵⁸

Prens Sabahaddin'e göre tek başına parlamentonun varlığı demokrasinin oluşmasına hizmet etmez. Parlamentolar halkın vicdan ve izan seviyesine göre işlev görür ve buna göre olumlu ya da olumsuz sonuçlar verir. Bu nedenledir ki parlamento Kuzey Amerika'da hürriyet ve demokrasiye hizmet ederken, Güney Amerika ülkelerinde diktatörlüğün birer aracına dönüşmüşlerdir.⁵⁹ Dolayısıyla, bir ülkede demokrasinin yerleşmesi için parlamentonun yanı sıra, onu destekleyecek adem-i merkezi bir yönetim sistemi ve girişimci bireyler yetiştirecek çok yönlü bir terbiye sistemine gereksinim bulunmaktadır.

Seçimler ve parlamento elbette ki önemli kurumlardır. Ancak demokrasi yalnızca bu iki unsur üzerine bina edilemez. Mussolini ve Hitler örnekleri bu gerçeği göstermiştir. Bu tür sorunların ortaya çıkmaması için toplumsal yapıyı sosyal bilim metotları ile dönüştürmek gerekmektedir.

“Bu vaziyetten kurtulabilmek için:... ictimâî teşekkülümüzü sistemli bir terbiye ile değiştirmek, ademi merkezîyeti, zirai umrâncılık hareketini, ihtiva ettiği bütün kabiliyetlerle birlikte tesise koyulmak, bunu da Türkiye'nin kendi ihtiyaçlarına uyacak bir surette yapmak lazımdır. O zaman seçim hürriyeti kendiliğinden ve devamlı bir surette halledilmiş olur.”⁶⁰

“Hakiki cumhuriyet ve demokrasi; ancak o zaman gerçekleşebilir. Böyle bir gayeyi takip etmek bütün münevverler ve siyasi partilere de muazzam bir şeref kazandırmış olmaz mı?”⁶¹

Görüldüğü gibi Prens Sabahaddin'in demokrasi anlayışı merkeze önem veren bir seçkin anlayıştan çok, merkezî ve yerel seçkinlerin işbirliğine açık, yaygın bir örgütlenme yolu ile toplumsal dönüşümü gerçekleştirme ideali üzerinde yoğunlaşmaktadır. Ekseriyetten korkmak yerine, mahalli düzeyde hukukî olarak desteklenen yönetimler aracılığı ile yerel seçkinlerin etkinliğinin artırılması ve bu şekilde merkezîyetçiliğe sapmanın önlenebileceği bir sistemin demokrasiyi işler kılabileceğini savunmaktadır. Üstelik bu sisteme toplum olumlu karşılık vererek tekâmülün itici gücü olacaktır.

⁵⁸ Sabahaddin, *age*; Alkan (Hazırlayan), s. 416.

⁵⁹ Sabahaddin, “Demokrasi'nin İctimâî ve ...; Alkan (Hazırlayan), s. 518.

⁶⁰ Mehmed Sabahaddin, “Prens Sabahaddin Beyin Siyasi Vasiyetnamesi: Mezardan İkazlar ve İrşatlar”, *Vatan*, No: 2915, 3 Temmuz 1949, s. 2-4; Alkan (Hazırlayan), s. 536.

⁶¹ Mehmed Sabahaddin, *agm*; Alkan (Hazırlayan), s. 537.

Sonuç

UİİM yazarları toplumsal yapı ile doğa kanunları arasındaki ilişkiye düşüncelerinde merkezi bir önem vermektedirler. Bu çerçevede insanın maddi koşullara bağımlılığı, toplumun da bu koşullar tarafından sınırlanmış olduğu anlayışı düşüncelerinin temel hareket noktasını oluşturmaktadır. Dışsal etkenler farklılaşmanın ve tekâmülün itici gücüdür. Onlar toplumsal yapıyı, önceden kestirilebilir hedeflere yönelmiş bir organizma olarak ele almakta, maddi ve manevî tüm toplumsal davranış ve algılamaları materyalist bir temelde açıklamaktadırlar. Toplumsal tekâmül eşitsizlik doğurarak ilerlemeyi sağlamaktadır. Tekâmülün doğurduğu önemli eşitsizliklerden biri de azınlık ama öngörü sahibi seçkin bir grup ile toplumda çoğunluğu oluşturan, mevcudu korumaya eğilimli ekseriyet arasındaki eşitsizliktir. İlerleme için seçkinlerin ekseriyetin baskısından özerk hareket edebilmeleri büyük önem taşımaktadır. UİİM yazarları bu bakış açısının bir sonucu olarak seçim ve parlamenter rejim gibi kurumlara soğuk bir tutum içindedirler. İnsanın doğası kötüdür ve ekseriyet tekâmülü engelleyici bir baskı uygulamaya eğilimlidir. Yine onlar aynı nedenlerle halka dayalı bir devrim düşüncesine şiddetle karşı çıkmaktadırlar. Fransız Devrimini bu özellikleri taşıması nedeniyle şiddetle eleştirirler.

Prens Sabahaddin ve Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti çevresinde dile getirilen düşüncelerde de doğa kanunlarına bağımlı bir insan ve toplum görüşü bulunmaktadır. Prens Sabahaddin de eşitsizlik doğuran, ama aynı zamanda ilerlemeyi getiren bir tekâmül düşüncesini seslendirmektedir. Ancak Onun ulaştığı sonuçlar UİİM çevresinden önemli farklılıklara sahiptir. İlerlemeyi engelleyen temel unsur toplumun tutucu eğilimleri değil, bizzat baskıcı rejimlerdir. Terakkiyi sağlayacak araçlar topluma doğru götürüldükçe insanlar hürriyetlerine sahip çıkacak, yukarıdaki yaklaşımın aksine, ilerlemenin itici gücü olacaktır. Bu nedenle yapılması gereken seçkinleri ekseriyetin baskısından korumak değil, bizzat onların topluma yönelerek yaygın bir örgütlenme aracılığıyla bir altyapının oluşturulmasıdır. Prens Sabahaddin Osmanlı modernleşme deneyiminin toplum üzerindeki etkilerine büyük önem vermekte ve sorunun Abdülhamit rejiminde olduğunu ısrarla savunmaktadır. Belki de bu nedenle devrim düşüncesine sıcak bir yaklaşıma sahiptir. Tedrici bir değişme yerine, baskıcı rejime son verecek ve terakkinin gerçekleşmesine imkân tanıyacak bir örgütlenmenin önünü açacak devrime sıcak bakmaktadır. Prens Sabahaddin toplumsal davranış ve algılamaları yalnızca maddi nedenlere dayandırmayarak, bu açıdan da UİİM yazarlarından ayrılmaktadır. Sosyal Bilim, manevî olguları ele alan bir bilim disiplini ile desteklenmedikçe terakkinin tam anlamıyla gerçekleşmeyeceğini savunur ve materyalizmi kötülüklerin kaynağı olarak görür.

Bu iki farklı toplum ve ilerleme görüşünün birer sonucu olarak demokrasiye bakış açısından da iki görüş arasında farklılık ortaya çıkmaktadır. UİİM yazarları demokrasiyi doğrudan halkın istibdadı olarak nitelendirmekte ve toplumsal tekâmül

aşaması ile bağlantı kurarak açıklamaktadırlar. Bu açıdan da demokrasiye bakışları olumsuzdur. Zamanlarındaki Batılı ülkelerdeki demokrasi uygulamalarına sert eleştiriler getirmektedirler. Demokrasi eşitlik fikrini öne çıkartarak bizzat doğa kanunlarının dışına çıkmaktadır. Üstelik paraya dayalı bir sınıf düzeni yaratarak, öngörü sahibi aydınların hareket alanını daraltmaktadır. Aynı zamanda demokrasi, yine eşitlik adına alt toplumsal sınıfların sosyalizme kaymasına neden olmakta, bir yerde kendi sonunu hazırlamaktadır. Onlara göre, sosyal bilimin gelişmesine paralel olarak siyasetin bir meslek hâline gelmesini beklemek ve o güne kadar öngörü sahibi seçkinlerin tedrici bir dönüştürme inisiyatifine sahip olacakları bir yönetim şeklinin oluşturulması daha gerçekçi bir yol olacaktır.

Prens Sabahaddin'in demokrasiye bakışı UİİM çevresinden oldukça farklıdır. O da tek başına parlamentoya dayalı bir demokrasi anlayışının toplumun yapısına göre olumsuz sonuçlar doğurabileceğini kabul etmektedir. Çözüm olarak, parlamentoya sınırlama getirilmesine ise karşı çıkar. Seçim ve parlamento vazgeçilemeyecek kurumlardır. Ancak yalnızca bu iki faktör demokrasi için yeterli değildir. Çünkü bu faktörler merkezîyetçi, baskıcı bir rejimin araçlarına dönüşebilirler ya da çoğunluk istibdadı doğurabilirler. Bu nedenle parlamenter rejimin adem-i merkezîyetçi bir yönetim anlayışı ile desteklenmesi durumunda demokrasi gerçek anlamda gelişme gösterebilir. Mahalli hükümet ve yerel meclisler eliyle yönetim topluma doğru genişletildikçe ve bunu destekleyecek hukukî ve eğitim reformu gerçekleştirilebilirse terakkinin önünü açacak bir demokrasi ülkede işlevsel hâle gelebilir. Dolayısıyla Prens Sabahaddin seçkin, öngörü sahibi bir sınıf yerine, merkezî ve yerel seçkinlerin işbirliği içinde gerçekleştirecekleri adem-i merkezîyetçi bir reformun halk tarafından sahiplenileceği bir anlayışı daha çok öne çıkartmaktadır.

Kaynakça

- Ahmet Şuayib, Rıza Tevfik, Mehmet Cavid, "Mukaddime ve Program", *Ulûm-u İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*, Cilt 1, Sayı 1, 15 Kanun-u Evvel 1325, s. 1-10.
- Ahmet Şuayib, "Devlet ve Cemiyet" *Ulûm-u İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*, Sayı 1, 15 Kânûn-i Evvel 1324, s. 54-71.
- Ahmet Şuayib, "Avalim-i İçtimaiye", *Ulûm-u İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*, Cilt 2, Sayı 7, 1 Temmuz 1325, s. 289-321.
- Ahmed Şuayib, "Fransa İhtilal-i Kebiri (5)", Cilt 1, Sayı 13-1, 1 Kânûn-i Sâni 1325, İkinci Sene, s.119-134.
- Akşin, Sina, "31 Mart Olayına Değın Sabahattin Bey ve Ahrar Fırkası", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakülte Dergisi*, Cilt 27, 1972, s. 541-560.

- Alkan, Mehmet Ö., *Prens Sabahaddin Gönüllü Sürgünden Zorunlu Sürgüne Bütün Eserleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007.
- Asaf Nefi, "Demokrasi ve Sosyalizm", *Ulûm-u İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*, Cilt 2, Sayı 6, 1 Haziran 1325, s. 161-171
- Asaf Nefi, "Mücadele-i Hayatiye ve Tekamül-ü Cemiyet", *Ulûm-u İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*, Cilt 2, Sayı 8, 1 Ağustos 1325, s. 455-480.
- Bakirezer, Güven, "Türkiye'de Sosyal Liberalizm", *Liberalizm*, Cilt 7, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 139-163.
- Bedi Nuri, "Kabiliyat-i İçtimaiye", *Ulûm-u İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*, Cilt 2, Sayı 7, 1 Temmuz 1325, s. 322-353.
- Çavdar, Tevfik, *Türkiye'de Liberalizm (1860-1990)*, İmge, Ankara, 1992.
- Doğan, Atila, "Ulûm-u İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası'nda Liberal Anlayış", *Liberalizm, Modern Türkiyede Siyasi Düşünce* 7, Derl. T. Bora- M. Gültekingil, İletişim, İstanbul, 2005, s. 75-83.
- Doğan, Necmettin, *The Origins of Liberalism and Islamism in the Ottoman Empire (1908-1914)*, Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophie am Institut für Soziologie, Fachbereich Politik- und Sozialwissenschaften der Freien Universität Berlin, 2006.
- Erkul, Ali, "Prens Sabahaddin", *Türk Toplum Bilimcileri*, Hazırlayan Emre Kongar, Remzi Kitabevi, İstanbul 2003, s. 77-144.
- Karaman, Deniz, "Ulûm-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası", *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, Mayıs 2004.
- Rıza Tevfik, İngiliz Hakim-i Meşhûru Con Stuart Mill Hürriyeti Nasıl Anlıyor", *Ulûm-u İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*, Cilt 2, Sayı 5, 1 Mayıs 1325, s. 19-34
- Rıza Tevfik, "Hürriyet, İngiliz Hekim-i Meşhuru Con Stuart Mill Hürriyeti Nasıl Anlıyor," *Ulûm-u İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*, Cilt 2, Sayı 6, 1 Haziran 1325, s. 190-237.
- Rıza Tevfik, "Hükümet ve Hürriyet Hakkında Spencer'in Felsefesi", *Ulûm-u İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*, Cilt 2, Sayı 7, 1 Temmuz 1325, s. 354-368.
- Rıza Tevfik, "Hükümet ve Hürriyet Hakkında Spencer'in Felsefesi", *Ulûm-u İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*, Cilt 1, Sayı 14-2, 1 Şubat 1325, s. 233-245.
- Rıza Tevfik, "Hukuk-u Esasiyeye Medhal", *Ulûm-u İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*, Sayı 16, 1 Nisan 1326, s. 532-576.

Rıza Tevfik, "Hukuk-u Esasiyeye Medhal", *Ulûm-u İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*, Cilt 1, Sayı 5-17, İkinci Sene, 1 Mayıs 1326, s. 613-629.

Rıza Tevfik, "Hükûmet ve Hürriyet Hakkında Spencer'ın Felsefesi", *Ulûm-u İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*, Cilt 2, Sayı 18-21/6-9, s. 742-757.

Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul, 1992.